Абдыкеримова А.Э.

К. Тыныстанов ат. ЫМУ

КӨРКӨМ ТЕКСТТЕГИ УЙКАШТЫК ЖАНА АНЫН СЕМАНТИКАЛЫК КАРЫМ-КАТЫШЫ

Поэтикалык көркөм тексттин фонетикалык, ошондой эле композициялык жактан уюшулушундагы маанилүү факторлордун бири болуп уйкаштык эсептелет.

Адатта, уйкаштык саптардын акырындагы сөздөрдүн үндөштүгү, бир сабактын эки же андан көп саптарынын акырындагы тыбыштык кайталоолор катары каралып жүрөт:

Чаңкоосун жандын кандырып,

Чалгыны суума малдырып.

Кымыздык жыттуу биз өпкөн

Кыздардын бети албырып (Ш.Дүйшеев «Караган-Жайык», 25-б.).

Бирок мындай аныктама, пикир кайсы бир даражада чектелген мүнөзгө ээ болуп, уйкаштыктын маңызын толук ачып көрсөтө албайт деп айтууга болот. Себеби уйкаштык жалаң гана саптардын аягында эмес, башында, ичинде же ортосунда, кээде 2-3 позицияда тең болуусу ыктымал:

Сүйгөнүм калар ай жолунда,

Сүрөтүм калар альбомумда.

Айланып көрдү алганым жүрөр,

Алтын баш калар тар коңулда (Ш.Д. «Акыркы ыр», 226-б.).

Бул контекстте *ай жолунда – альбомумда – тар коңулда* сап акырындагы салттуу уйкаштыкты түзсө, *сүйгөнүм – сүрөтүм* сап башындагы уйкаштыкты пайда кылган. Ал эми *айланып – алганым* бир сап ичиндеги уйкаш элементтер экени көрүнүп турат. Демек, уйкаштыкты сап акырындагы сөздөр пайда кылат деген жаңылыш, так жана толук эмес пикир.

Уйкаштык ыр түзүлүшүнүн, ыр теориясынын маанилүү элементтеринин бири катары изилдөөчүлөр арасында түрдүү аспектилерде иликтеп-талдоого алынып келе жатканы жана ар кандай аныктамаларга ээ болуп келгени белгилүү. Бул багыттагы көрүнүк-түү, бир кыйла кеңири, системалуу мүнөздөгү изилдөөлөр В.М.Жирмунскийге, Л.И.Тимофеевге, Б.В.Томашевскийге, Г.Л.Абрамовичке, Ю.М.Лотманга ж.б., кыргыз филологиясында К.Рысалиевге, Б.Керимжановага тиешелүү (Томашевский 1959, Жирмунский 1975, Абрамович 1975, Тимофеев 1976, Лотман 1972, Рысалиев 1965, Керимжанова 1962 ж.б.). Аталган изилдөөчүлөр уйкаштыктын табият-маңызын, спецификасын ачып көрсөтүүгө аракеттенүү менен, ага өз аныктамаларын беришкен. Мындай аныктамалардын ар бирин келтирип талдап отурбастан, жалпылаштырып, профессор В.М.Жирмунский менен Б.В.Томашевскийдин аныктамаларын көрсөтө кетүүгө болот. Биздин пикирибизче, аталган изилдөөчүлөрдүн уйкаштыкка берген анктамалары бул көрүнүштүн маңызын, мүнөздүү негизги өзгөчөлүгүн тагыраак ачып бере алат. Ырас, Жирмунский менен Томашевскийдин пикирлери бири-бирине толугу менен дал келип, бирин бири сөзмө сөз кайталабайт, бирок алардын маз-муну бир эле

маңызды – уйкаштык деген эмне экенин ачып берүүгө багытталган: «Уйкаштык – ырдын метрикалык композициясында уюштуруучу кызмат аткарган тыбыштык кайталоолор» (Жирмунский 1975) жана «уйкаштык – бул ыр жолдорунун ритмикалык түзүлүшүнүн белгилүү бир жеринде туруучу эки сөздүн үндөштүгү» (Томашевский 1959). Бул аныктамалардагы «тыбыштык кайталоолор» (Жирмунский) жана «эки сөздүн үндөштүгү» (Томашевский) деген түшүнүктөрдө принципиалдуу айырмачылык жок деп кабылдоого болот, анткени сөздөрдүн үндөштүгү – тыбыштык кайталоолордун неги-зинде жаралуучу, орун алуучу көрүнүш. Чынында эле, жогорудагы аныктамалардан көрүнүп тургандай жана көркөм тексттердеги уйкаштыкка назар салып, талдап көрүүдөн байкалгандай, уйкаштыктын негизги белгиси – эки сөздүн фонетикалык түзүлүшү жагынан окшоштугу, үндөштүгү. Бирок тыбыштык түзүлүшү боюнча жакын, окшош, үндөш сөздөр жана сөз формалары тил системасында арбын эле учурагандыктан, алар кандай шартта, кандай позицияда жана функцияда уйкаштыкты түзүшөт деген суроонун коюлушу да мыйзамченемдүү. Экинчи жагынан, ыр түзүлүшүндө, ыр түзүлүшүнүн теориясында иликтеп-талдоого алынган бул көрүнүштүн лингво-поэтика үчүн кандай мааниси, кызматы бар деген суроо да жөндүү.

Бул суроолордун биринчисине төмөнкүчө жооп берүүгө болот. Уйкаштыкты жаратуу үчүн тыбыштык жактан жакын, окшош же үндөш сөздөр поэтикалык тексттеги эки же андан көп ыр саптарынын белгилүү бир позициясында (басымдуу түрдө аягында) орун алуусу жана ыргактык жактан биримдикти түзүүсү зарыл. Жогоруда белгиленип кеткендей, уйкаштык ыр саптарынын башында, ортосунда же ичинде да орун алуусу мүмкүн. Ошентсе да ыр саптарынын аягындагы уйкаштыктын композициялык милдети чоңураак болот, анткени ал тыбыштык жана ыргактык катардын, башкача айтканда, саптын чегин, ошондой эле анын «башка катарларга карата структуралык карым-катышын көрсөтөт» (Жирмунский, 1975).

Фонетикалык көзкараштан алганда, уйкаштык толук же толук эмес тыбыштык кайталоо болуп эсептелет; бул жагынан аны аллитерация же ассонанс, консонанс же сингармонизм катары кароого болот. Демек, уйкаштык тыбыштык кайталоолордун спецификалык мүнөзгө ээ болгон бир ыкмасын түзүү менен, поэтикалык тексттин инструментовкасынын бир көрүнүшү иретинде саналат, тактап айтканда, тыбыштык (фонетикалык) элемент-тердин көркөм тандалып жана иреттелип колдонулуш ыкмасына жатат. Мында, бир жагынан, уйкаштыкты пайда кылган тыбыштардын же тыбыштык комплекстер-дин тандалып алынышы, экинчи жагынан, алардын бири-бирине шайкеш, үндөш, дал келүүсү чечүүчү фактор болуп саналат.

Бирок уйкаштыкты көркөм тексттеги таза фонетикалык фактор катары гана эсептөө – жаңылыш пикир. Аны поэтикалык тексттин структурасындагы бир кыйла талаш-тартыштуу, татаал табиятка ээ, диалектикалык мүнөздөгү көрүнүштөрдүн бири иретинде эсептөөгө негиз бар. Анткени уйкаштык – поэтикалык структуранын активдүү механизмдеринин бири, маанилүү көрүнүшү болгондуктан, чектелген мүнөздөгү гана кызмат аткарышы мүмкүн эмес деген көзкараш жаралбай койбойт. Чынында эле, уйкаштык сөздөрдү же тилдик бирдиктерди фонетикалык, тыбыштык деңгээлде гана жакындаштыруу, окшоштуруу, үндөштүрүү милдетин аткарбастан, семантикалык же маани-мазмундук деңгээлде да жакындатуу, карама-каршы коюу милдетине ээ. Берилген көркөм тексттин чегинен сырткары турганда эч кандай байланышка, жалпылыкка ээ болбогон сөздөрдүн тыбыштык түзүлүшүнүн, тыбыштык комплекс-теринин шайкеш, дал келүүсү, үндөштүккө ээ болуусу уйкаштыкты пайда кылары айтылып кетти. Мында ошол сөздөрдүн ортосунда кандайдыр бир лексика-семантикалык, ассоциативдик байланыштар да пайда болот. Мындай байланыштардын негизинде уйкаштыкты түзгөн сөздөрдүн маанилеринин салыштырмалуу жакындыгы же карама-каршылыгы келип чыгат да, күтүлбөгөн семантикалык эффектилердин жаралышына өбөлгө түзөт. Демек, бир (фонетикалык) деңгээлдеги шайкештик, окшоштук андан жогорку (семантикалык)

деңгээлде да шайкештикти, жакындыкты же дал келбестикти, карама-каршылыкты жаратып, жалпы көркөм тексттин же бир контексттин мазмунун, маанисин ачууга багытталат. Мисал карап көрөлү:

Жалбырактар түштү жерге

кечке, түнгө жашыруун,

мен да мына күздү жерде

тепсеп басып акырын. (Ш.Д., 48-б).

Канат болгон элге дайым

Жөлөк да бар, өнөк бар.

Манас болгон жерде дайым

Абыке бар, Көбөш бар (Ш.Д., 49-б.).

Келтирилген 1-мисалда 1-жана 3-саптардын акырындагы *жерге-жерде* уйкаштыгы семантикалык жактан өтө жакын, бир семантикалык талаага кирген элементтер болуп эсептелет, анткени алар – уңгулаш, өзгөртүүчү мүчөлөрдүн жардамы менен пайда болгон сөз формалары.

Ал эми 2- жана 4-саптардын акырындагы *жашыруун-акырын* уй-каштыгы бул контекстте синоним-дик карым-катышты түзүү менен, семантикалык жактан бири-бирине шайкеш мүнөз күткөн. *Жерге-жерде* уйкаштыгынын ортосунда кыймылдын же процесстин багытын жана жеткен чекитин туюндуруучу образдык ассоциация жаралса, *жашыруун-акырын* уйкаштыгы ошол кыймыл, процесстин купуялыгын, табигый мыйзамченемдүүлүгүн туюнткан ассоциация жаратат.

Ал эми 2-мисалдагы 2-жана 4- саптардын акырындагы *өнөк бар-Көбөш бар* уйкаштыгы семантикалык жактан карама-каршылыкты жараткан. Редифтүү мүнөздөгү бул уйкаштыктагы логикалык басым түшкөн компоненттер *өнөк* - *Көбөш* бул контексттен сырткары турганда эч кандай жакындыкка, байланышка ээ эместиги дайын: бири жалпы ат, экинчиси – энчилүү ат. Ырас, шарттуу түрдө алганда, алар адамзатка байланыштуу семантикалык талаага кирет. Ал эми уйкаштыктын компоненттери (элементтери) катары алар вертикалдык түрдөгү байланышты жаратып, маанилеринин карама-каршылыгы келип чыккан. Мында *Көбөш* энчилүү ат катары мааниси солгундап, душман, өздөн чыккан жат, бузуку маанилерине ээ болуу менен *өнөккө* карама-каршы коюлган. Аталган уйкаштык аркылуу эле контексттин мазмуну карама-каршы келген, бири-бирине контрасттык мүнөздөгү эки маанини же диалектикалык көрүнүштү ачып берүүгө багытталган деп айтууга болот.

Уйкаштыкты түзгөн сөздөрдүн маанилеринин семантикалык, стилистикалык, эмоционалдык талаалары бири-биринен канча алыс болсо, алардын көркөм текстеги байланышы, демек, уйкаштык да ошончолук эффекттүү, таасирлүү, эстетикалык жактан маанилүү болот. Алсак, 1-мисалдагы *жерге-жерде* уйкаштыгынын компоненттери, белгиленип кеткендей, бир эле семантикалык талаага кирип, өтө жакын маанилик байланышка ээ болгондуктан, бул уйкаштыктын семантикалык эффектиси күчтүү таасир бере албаганы байкалып турат. Ал эми 2-мисалдагы *өнөк–Көбөш* уйкаштыгын жараткан бирдиктердин стилистикалык, эмоционалдык, семантикалык талаалары бири-биринен алыс болгондуктан, алардын көркөм тексттин тутумундагы вертикалдык байланышы таасирлүү, күтүлбөгөн семантикалык эффект жарата алган.

Уйкаштыкта туюндуруу планынын элементтери жакын, окшош, үндөш келип, ал эми дифференцирлөөчү белги катары маани эсептелгендиктен, фонетикалык структуранын семантикалык структура менен байланышынын шексиздигин төмөнкүчө да түшүндүрүүгө болот. Фонетикалык элементтердин же тыбыштардын, тыбыштык комплекстердин текст саптарында композициялык түзүлүш жана метр, ыргак менен шартталган белгилүү бир позицияларда кайталанышы ошол элементтер орун алган сөздөрдүн ортосунда грамматикалык эмес вертикалдык байланыштардын жаралышына негиз болот. Мындай байланыштар контекст менен шартталып, ошол контексттин чегинде кандайдыр бир метафоралык образдык ассоциациялардын жаралышы менен коштолуп, аларга ошол контексттин, аны түзгөн саптардын жана сабактын семантикалык оордугу түшөт. Ошондуктан уйкаштыкты вертикалдык метафора катары да кароого болот. Ырас, уйкаш сөздөрдүн ортосундагы вертикалдык метафоралык карым-катыш кадимки метафорага караганда начар, бошоң экени түшүнүктүү, ошентсе да көркөм текстти кабылдоо процессинде реципиенттин (окурман, изилдөөчү) аң-сезиминде метафоралык байланыштын, образдык ассоциациянын жаралышына шарт түзө алат.

Метафоралык образдык ассоциациялар контексттин негизги семантикалык оордугун көтөрүү менен, өзүнчө бир семантикалык катарды түзүшөт. Айрым изилдөөчүлөр мындай катарды «уйкаштык контрапункт» деп белгилеп жүрүшкөнүн көрсөтө кетүүгө болот (мис. Донецких 2005, Фатеева 2005). Мындай семантикалык катарлар же уйкаштык контрапункт ошол контексттин маанисин, маанилик боекчолорун ачып берүүдө орчундуу кызмат өтөп, жалпы тексттин семантикалык талаасы мына ушундай катарлардан үзүлөт. Муну шарттуу түрдө фонетикалык фактор болгон уйкаштыктан келип чыккан фактуалдык маалымат деп эсептөөгө да болот.

Ал эми, экинчи жагынан, уйкаштык поэтикалык тексттеги подтекст маселеси менен да байланыштуу деп айта алабыз. Сөздөрдүн ортосундагы вертикалдык байланыштардын пайда болушунда подтексттик проекция да аныктоочу роль ойнойт. Ошол эле учурда подтексттик маалымат уйкаш сөздөрдүн ортосундагы тегиздикте актуалдашуусу мүмкүн. Себеби уйкаштык уйкаш сөздөр аркылуу ыр саптарын жуптукка бириктирет. Мындай жуптуктарды айрым-айрым ойлордун, мазмундардын биригүүсү эмес, бир эле ой-мазмунду айтуунун эки ыкмасы, бир ойдун эки түрдүү – ачык жана көмүскө – айтылышы катары кароого болот. Буга байланыштуу, көркөм текстте уйкаштыктын аткарган семантикалык кызматы синтаксистеги анафоранын функциясына окшошуп кетет деп айтууга болот.

Демек, көркөм тексттин негизги маңызын түзгөн маани-мазмундун конструкциясы, тактап айтканда, фактуалдык маалымат менен подтексттик маалыматтын, алардын негизинде концептуалдык маалыматтын «схемасы» уйкаштыктан башталат. Жогоруда айтылгандардан маалым болгондой, фонетикалык деңгээлге тиешелүү болгон, ушул деңгээлдин көрүнүшү катары каралган уйкаштык принцибинин натыйжасы, маңызы кыйла жогорку семантикалык деңгээлде байкалганы ушундай пикирди айтууга шарт түзө алат.

Ырас, таза түрүндө уйкаштыктын маанилик-мазмундун фактору түрдүү маанилердин кокустан жакындашуусунан пайда болгон сөз оюндарында, каламбурда жана макал-лакаптарда, жаңылмачтарда орун алат. Мында тыбыштык жактан үндөштүк алыскы семан-тикалык, маанилик талааларды жакындаштырып, тематикалык түзүлүштүн аныктоочу фактору болуп эсептелет. Бирок бул маселе башкача багыттагы изилдөө предметин түзгөндүктөн, ага кеңири токтолуунун кажети жок деп ойлойбуз.

Буга чейин айтылгандардын негизинде, изилдөөчү Ю.М. Лотмандын пикирине толук кошулуу менен, уйкаштык көркөм тексттин «метрикалык, фонетикалык жана семантикалык түзүлүшүнө тиешелүү» көрүнүш деп эсептөөгө болот (Лотман 1972, 61). Ал эми лингвопоэтика үчүн негизги милдет болуп уйкаш сөздөрдү колдонуу моментин

жана алардын өз ара маанилик карым-катышын ачып берүү, уйкаштыктын көркөм эстетикалык кунарын көрсөтүү эсептелет.

Адабияттар

1. Абрамович Г.Л. Введение в литературоведение. -М., 1975.
2. Гончаров Б.П. Звуковая организация стиха и проблемы рифмы. –М., 1983.
3. Донецких Л. И. Звук и смысл в поэтике А.А.Фета. //Вестник Удмурдского госуниверситета, 2005, №5, 5-14 б.б.
4. Жирмунский В.М. Теория стиха. –Л.: Советский писатель, 1975.
5. Керимжанова Б. Кыргыз поэзиясынын рифмасы. -Ф.: Илим, 1962.
6. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. –Л.: Просвещение, 1972.
7. Рысалиев К. Кыргыз ырларынын түзүлүшү. -Ф., 1965.
8. Томашевский Б.В. Стилистика и стихосложение. -Л., 1959.
9. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. –М., 1976.
10. Фатеева Н.А. Контрапункт интертекстуальности или интертекст в мире текстов. -М.: Агар, 2000.
11. Шайлообек. Арабадагы ыр-2. –Б.: Педагогика, 2001.